

Bogomtaler

Mennesker og Landskab - De mange bønders land.

Introduktion

Det er i både bogstavelig forstand (2740 g - 30 cm x 23 cm) og i overført forstand en vægtig bog. Den er god lokalhistorie, når denne er bedst.

Forfatteren har lagt vægt på, "at så mange oplysninger som muligt kommer frem og tydeliggøres". Det finder jeg, i høj grad er lykkedes.

I forordet skriver forfatteren: "Men man behøver ikke at læse og kunne det hele på en gang!" Det er nok også de færreste, der læser hele bogen ud i eet. Det har jeg imidlertid gjort - og med velbehag. Når redaktøren beder mig omtale bogen, er man naturligvis også forpligtet dertil!

Det geografiske område, bogen omhandler, går fra Gludsted Plantage i vest til Rye i øst, fra Them i nord til Bryrup i syd.

Efter indledning og en prolog består bogen af to dele:

Del I. Fra det gamle landskab gennem udskiftning og selveje. Tiden frem til ca. år 1800.

Del II. Befolkningstilvækst, udstyknung og nye tider. Tiden ca. 1800-1900.

Prologen og St.St.Blicher

Prologen - mordet ved Potten - er en spændende kriminalhistorie, hvis personer man møder flere gange i løbet af bogen, blandt andet ved omtalen af gårdene Østergård (lillebror til morderen), Aneberg (morderen) og Bakkegården (den myrdede Marens far) alle i Fogstrup.

Spiet fra den henrettedes hoved (morderen blev halshugget) fandt en

mand. Han brugte det til at drille sin nabo med!

Mordet blev udødeliggjort af Steen Steensen Blicher (1782-1848), der i 1839 i novellen "Skytten paa Aunsbjerg" benyttede mordet som forlæg. St.St.Blicher træffer man længere fremme i bogen i forbindelse med omtalen af "Himmelbjergfesterne" (1839-1844), hvor arrangørerne havde glemt at få tilfaldelse til disses afholdelse.

Forfatteren skriver: "I dag ville næppe nogen lodsejer med bare et minimum af selvtillid finde sig i, at 5-600 mennesker slog sig ned på hans jord med vogne, orkestre, talere, forplejning og hele molevitten uden i det mindste at have været spurgt".

De fra St.St.Blichers novelle "Jøderne paa Hald" kendte brødre "de Lima" overtog som kongens kreditorer blandt

andet "Sillerupgård", der havde et til-ligende på 281 td.ld. (155 ha).

Indhold

I "Indledning til Del I" redegør forfatteren for forholdene i en landsby: Om bønderne og gårdene og livet der før og efter udskiftningen.

Det er velgørende ved læsningen at konstatere, hvor godt forfatteren har sat sig ind i de bestemmelser, der i forordninger var gældende for matrikulering, udskiftning, udstyknung af landbrug (minimum for en selvejergård 2 td.htk.) og skove.

Ejendom for ejendom gennemgås ejerlav for ejerlav med omtale af gårde og huse og disses beboere.

Det sker ved gode illustrationer, først og fremmest ved anvendelse af de for-trinlige "efter Matriculens minorerede

Potten. Det i prologen omtalte mordsted. Foto af forfatteren.

Kort" udførte sognekort i 1:20000.

Naturligvis findes også gengivelser af målebordsblade og matrikelkort, navnlig af bykerne.

Alle kort i en meget fin kvalitet og i smukke farver.

I Del II har forfatteren i alle korttyper med tydelig sort påskrift anført ejendomsnavne, således at man nemmere sammenknytter den læste tekst med "forholdene i marken".

Bogen er spækket med flotte fotografier, gamle og nye, med bygninger og mennesker samt landskaber.

Mange af de arbejder (malerier og tegninger), som kunstnere, der besøgte egnen, har udført, er ligeledes gengivet.

Af indholdet

Efter ovenstående generelle oplysninger om bogens indhold vil jeg nævne noget af det, jeg er stødt på under læsningen, stort og småt mellem hinanden.

"Den 14.maj 1730 gik krøblingen Jens Hansen og vogtede får i engene ved Tømmerby og Engetved." Her så Jens Hansen "en metalgenstand stikke op af jorden. Det var en figur med kjortel på og med en strålekrans om hovedet". Den var af bronze, ca. 50 cm høj og vejede ca. 7½ kg. Den er fra slutningen af det 4. århundrede.

I Engetved omtales "et engstykke, angivet som halvdelen af fire femte-dele af en engparcel skiftede hyppigt ejer". Man må håbe, at regnekunsten stod højt!

Forfatteren oplyser gerne, hvilke håndværkere, der var i de forskellige landsbyer, således i Them: "Them havde ikke mindre end fire skræddere. Hertil kom fire træskomænd, en smed og en snedker foruden fire daglejere".

Ikke alle ejerlav i Them Sogn "bliver omtalt yderligere, da de ligger et stykke fra Salten Å".

Salten Å og dens omgivelser er forfatterens foretrukne egn og har berettet her om i bogen Vandmøllerne ved Salten Å".

Ryegnen er stedet, hvor træskofabrikationen på grund af de gode bøge var stor.

For træskokarlene på gårdene var akkorden 40 par træsko om ugen, 5-8 par om dagen over 12 timer.

600000 par om året, heraf halvdelen i de tre sogne: Them, Rye og Vinding.

Mange krejlede med træskoene, der blev fremstillet af gårdenes træskokarle. At der ikke var tale om små mængder fremgår af: "Skiftet efter Jens Laasby omfattede 3 læs træsko fundet på loftet i Krogården. Et vognmandslæs træsko var på 32 reb á 10 par, eller 320 par træsko, og de tre læs kunne derfor udgøre 960 par træsko, men et læs kunne også være et såkaldt bondelæs, som var mindre".

Det fremgår af de mange familierelationer, som beskrives ved de enkelte ejendomme, "hvordan familierne i Rye snoede sig ind i hinanden, og gav fuld beskæftigelse til fremtidige slægtsforskere".

Ved omtalen af Salten skrives: "Peter Voetmann blev afsat 1828, og fire år senere druknede han sig i Peblingesøen". Hertil havde det nok været oplysende med tilføjelsen "i København".

I teksten foretages af og til spring til nutiden: "hvor Vrads Brugsforening kom til at ligge", og et par gange - også i Vrads - "hvor Hewikut nu holder til" og "hvor Hewikut ligger nu".

En brugsforening ved jeg, hvad er, men hvad er Hewikut?

Forfatterens gode sans for humor kommer nogle steder frem, for eksempel ved en boopgørelse: "vurderedes hans bo ikke højere end 8 rdl., og det bestod af en sælskindskuffert, en seng med omhæng, tre gamle dynner, to puder, et

te-stel, en kaffemølle og nogle gamle bøtter. Man kan måske - uden for referat - drage konklusionen, at denne prokurator var en ærlig mand".

Ved omtalen af "Hjortegården" ved Sepstrup: "gården fik næppe sit navn efter springende gazeller, men efter ejeren fra 1902, Christian Søren Hjorth".

Reglerne for udstykning blev omgået ved at etablere lange lejemål, for eksempel helt op til 900 år. I bogen nævnes et lejemål på 99 år, men med 6½ års tilbagevirkende kraft!

Men i 1847 indførtes "den bestemmelse, at ingen kontrakt på udlejning over 50 år havde retsgyldighed".

Om forholdet mellem bønder og husmænd resumerer forfatteren: "Et synspunkt var altså, at husmanden skulle være parat som en tjenende ånd, og et andet synspunkt, at han skulle have en jordlod, så han kunne leve af den".

I slutningen af 1800-tallet begyndte byfolk at interessere sig for egnen som medlemmer af Hedeselskabet og i dettes ledelse.

Tidens store erhvervsledere, blandt andet de tre stiftere af F.L. Smidth, begyndte omkring 1900 at komme til egnen som landligere i den smukke natur og som opkøbere af jord til tilplantning.

Det var maleren Hans Ludvig Smidth (1839-1917), der bragte industrifolkene til Rye. Via sine malerier viste han, hvilken skøn egn, der var.

Maleren Frederik Vermehren (1823-1910) fik sit meget kendte maleri "En Jysk Fårehyrde paa Heden" udstillet på Verdensudstillingen i Paris (1855).

Ved læsningen får man et godt indtryk af datidens livsbetingelser. Folk døde som unge, og enker/enkemænd måtte som et led i det sociale system

gifte sig hurtigt på ny, både tre og fire gange. Ejendommen/ gården var sikkerheden.

Ulykker kunne rasle ned over den samme familie. Læger var der ikke mange af, og deres muligheder for at kurere var små.

"Det var ikke ualmindeligt, at flere børn kunne dø i en familie". Forfatteren skriver om en: "men de havde i 1880 den store ulykke i løbet af 25 dage, fra den 5.juli til den 30.juli, at miste fire børn af halssyge, som nu kaldes difteri. Børnene var henholdsvis 3,7,9 og 11 år. De havde ialt syv børn, og det var den ældste og de to yngste, der overlevede".

Udviklingen i andelsbevægelsen med andelsmejeriernes fremkost bevirkede, at man nu i større omfang gik fra naturløkonomi til pengeøkonomi.

Forfatteren har ikke røbet, hvorledes det har været muligt. at holde styr på personnavne. Det er jo tiden, hvor Jens Nielsens søn hed Niels Jensen og Niels Pedersens datter hed Ane Pedersdatter, hvis broder, Søren, slog Maren ihjel i Potten.

Nemmere har det næppe gjort det, når "Jens Jensen, som i traditionen i Salten blev kaldt Jens Mikkelsen efter deres fars fætter".

Mosernes tørv udnyttedes til fyring i komfur og ovn. Af tørv fremstilledes "smedekul til brug i jernsmedjen". I miler fremstilledes trækul.

Danmark er ikke større, end at lokaliteter fra "mit opland" (Djursland) optræder et par gange.

I 1811 forsøgte danske soldater at erobre Anholt Fyr, der var besat af englændere. Det lykkedes ikke, og englænderne tog omkring 500 fanger, som man ikke ville transportere til England. De blev i Danmark, imod at "man fra dansk side garanterede, at de ikke på nogen måde ville medvirke i krigen".

Målebordsblad fra omkring 1872 over Velling og Bryrup med rødt indskrevne navne. "Det er imponerende så tæt, man har kunnet tegne højdekurverne, og Velling Skov er da også næsten sort af højdekurver".

Nogle af krigsfangerne blev 1811-1815 "sat til at lave jorddiger rundt. om den nye statsplantage".

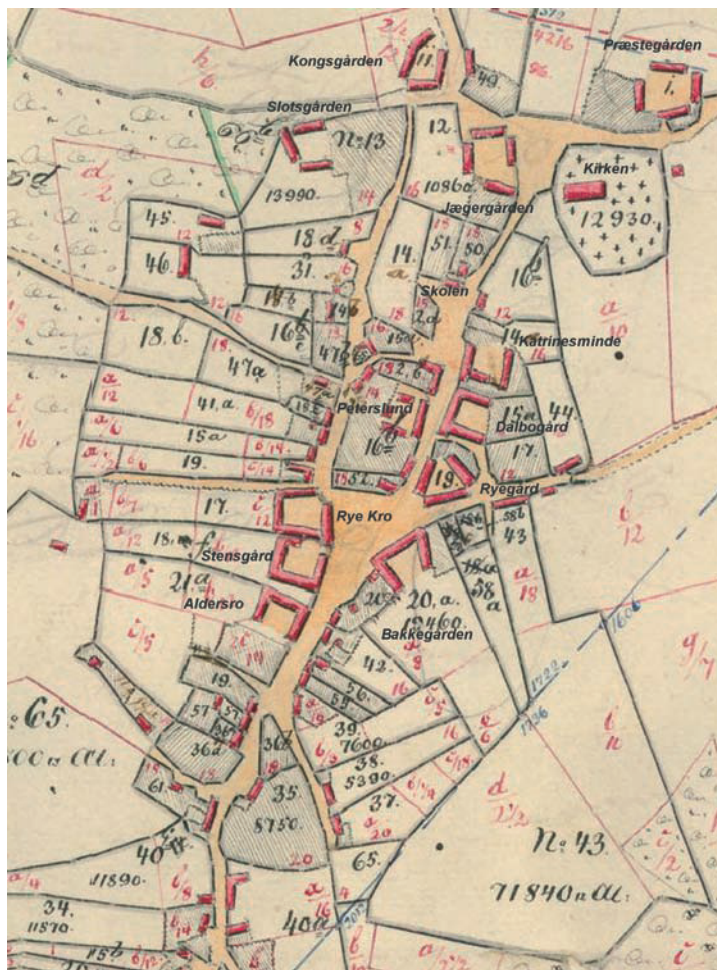
I 1853 kunne også dispenseres, men ikke altid med forfatterens "samtykke". Forfatteren skriver: "på grund af størrelsen burde Vråds Overgård ikke have været udstykket, men den fulgte det almindelige mønster med en ejendom på delvis agerjord i udmarken og en hedejendom".

Landhusholdningsselskabet animerede til mergling på de magre jorder. Ved

Hedeselskabets ansattes mergelsøgere, der støttede sig til indikatorplanter som hestehov og burre, som vi, der er gamle nok, kender fra undervisningen i botanik på KVL, nu KU.

1870erne var de store afvandingsprojekters tid. I bogen fortælles om udtørringen af Ansø. Historien her om ligner den om afvandingen af Kolindsund, som jeg kender.

Den mange steder magre jord bevirkede, at det ikke altid var små ejendomme, der handledes. "Kolpensig var

Rye By. Matrikelkort anvendt 1848-1871. Suppleret med gårdnavne.

den arealmæssigt største gård i Vrads Sogn med 1607 td. ld., hvoraf 47 td. ld. var dyrket i 1681 med hartkorn 3-2-1-2 td.”

Naturligvis støder man ved læsningen på det kendte ”Hotel Velling Koller”.

Under omtalen af matr.nr.16 Velling By er man igen i nutiden: ”Adelheid, der var spillelærer, giftede sig senere med musikeren Edmund Sjøgren. De fik sønnen Kim Sjøgren, som også blev musiker”. Kim Sjøgren kunne som bekendt tjene mere ved at spille på

Strøget i København end ved at spille i Det kgl.Kapel!

På ejendommen matr.nr.4b Velling By - Virkelyst - boede husejer og træskomand Christen Nielsen, i 1845 38 år gammel. ”Træskomandens hustru, Ane Johannes Christensdatter, havde i fem år været berøvet sin forstand. De havde tre sønner og en datter i alderen 6 til 13 år. Det kunne ikke blive ved at gå med en hustru uden forstand, så i 1850 fik træskomanden en ny kone og tre nye børn”. Bogen oplyser intet om, hvorledes det blev ordnet?

I et andet tilfælde på matr.nr.11e i samme by valgte Stinus og Anny fra Vrads Enge at gå fra hinanden, ”men de blev separeret - Stinus kaldte det civiliseret - og skilt.”

”Historien om Vinding adskiller sig fra de fleste andre behandlede byer. Vinding vedblev for så vidt at være, hvad den var. En landsby og en skov”.

”Men for landskabet er den væsentlige ændring sket: Mange store marker”. Fuldstændig som overalt: Pæn og ordentlig landsby, ingen mennesker og store marker.

Vinding Skov blev købt af godsejer Georg Didrik Sophus Vedel, der havde solgt Hessel Hovedgård uden for Grenaa. Vedel kom ikke tomhændet. Hessel blev solgt for 98000 rdl. rede penge, og skoven blev købt for 8700 rdl.

Udtrykket ”de ti yderste” som betegnelse for den jord, som en søn/datter fik, når en anden søn/datter skulle overtage gården, kendes.

Noget tilsvarende har sikkert gjort sig gældende i 1820'erne, da Poul Mouritsen ”havde fået et husmandssted i fæste der ude, hvor det vilde blive til nogen besværlighed for en gårdmand at tage disse så langt fra liggende jorder i sin jordlod”.

Udviklingen af landbrugsmaskiner og trækraft er naturligvis omtalt i bogen. Fra hesterundgang til petroleumsmotor til elmotor, samt lokomobiler til de fælles tærskværker. I marken fra stude til heste. Fra den tunge hjulplov til svingplov.

”Firmaet”, der var F.L.Smidth & Co., var ved opkøbene i begyndelsen af 1900-tallet alene interesseret i at købe plantningsjorden, ikke gårdens bygninger og agerjord, som ”Firmaet” brugte til mageskifter for at købe mere plantningsjord.

At der havde været bønder på egnen før de bønder, der omtales i bogen, fremgik tydeligt, da man i 1920'erne opdagede "Oltidsagrene ved Højmark" i ejerlavet Fogstrup By.

Det er "et system af lange, smalle flade agre omkring 11 meter brede, adskilte ved rækker af opsamlede sten".

De er opmålt og undersøgt af Gudmund Hatt (1884-1960) og er nu fredede.

Vandet fra de mange åer og bække, der løber fra den Jyske Højderyg mod øst blev udnyttet til engvanding, idet høet fra de gode enge var en værdifuld afgrøde.

Etablering af engvandingsanlæg krævede anlæg af dæmninger, kanaler og sluser. Faldet i vandløbene udnyttedes nu i dambrug.

I et afsnit med overskriften "Udmark med skov" resumerer forfatteren den skete udvikling i Vorret.

"Flere af egnens enestegårde er helt indgået i plantagerne, men Vorret er den by, der mest af dem alle er givet tilbage til skov og natur. Der er åbne heder og enge ned mod åen og nogle græsmarker ligger som vedvarende græs.

Noget af skoven er teknisk set landbrugsjord med pyntegrønt og juletræskultur, og der ligger stadig boliger som reminiscenser af bondelandet ..."

Befolkningstilvæksten medførte flere ejendomme, for eksempel i Sepstrup. I 1787: 5, i 1890: 25. Tilvæksten skete lokalt, ikke ved kolonisering som på Alheden.

Egnen omkring Salten Å leverede en af andelsbevægelsens store koryfæer: Gårdjer Anders Nielsen (1859-1928), Svejstrup Østergård.

Anders Nielsen medvirkede blandt andet til, at "Lurmærket" omkring 1900 indførtes som nationalitets-

og kvalitetsmærke for danske landbrugsprodukter.

Forfatteren bebuder, at temaet i næste bind af "Mennesker og Landskab" vil omhandle tilplantningen og de rigeste danske familiers opkøb. Det ser jeg frem til.

"Det mørke Jylland, som kun havde været mørkt i andres opfattelse, fik del i lyset".

Landinspektører/landmålere

I en bog, der i høj grad omhandler landsbyers udskiftning og senere udstykning, er det naturligt, at en del af de medvirkende fagfolk: Landinspektører og landmålere omtales.

I den rækkefølge, disse optræder i bogen, skal jeg omtale disse. Omtalen er baseret dels på bogens indhold, dels på Svend Balslev: "økonomiske landmålere" i bogen "Landmåling og Landmålere" (1975).

Andreas Haar (1745-1797): Landinspektør Haar "har berettet, at bønderne i Rye alle med skræk tænkte på Glarbo Hede, der var inddraget i delingsplanen. Fra Arilds tid havde disse arealer været under dyrkning 2-3 år ad gangen for derpå at henligge uberørte i op til 40 år!" Haar forestod udskiftningen af Rye, hvor der var 16 gårde og mange huse.

"Udskiftningen var kompliceret, og der måtte fire møder til samt en del skriveri, inden man kunne afslutte sagen i 1791."

Der er i bogen en grundig gennemgang af hele udskiftningens forløb, blandt andet Ryebøndernes anvendelse af "en uautoriseret landmåler til at foretage opmåling og taksering". Var der tale om den første anvendelse af måletekniker?

Ved udskiftningen af Velling og Bryrup havde Haar udfærdiget en foreløbig delingsplan, som fik en nem gang, idet ejeren af godset Matrups ejede det meste af jorden.

Søren Sørensen (1762-1827): "Landinspektør Sørensen forestod mange udskiftninger, og han tjente mange penge", hvilket da heldigvis er hændt for mange kollegaer siden!

I bogen skrives, at Sørensen ikke var lige populær overalt, og at han med tiden udviklede sig til en hårdhændet pengematador, hvilket vist ikke er hændt for mange kollegaer siden?

I forbindelse med udskiftningen af Vorret ville man ikke have en "partisk landinspektør fra Silkeborg, men ønskede en upartisk". Sørensen blev sat fra bestillingen i 1794 og afløst af ovennævnte Andreas Haar.

Ludvig Daniel Wesenberg (1763-1826): Wesenberg var del af en hel klan af landinspektører: Faderen og fire brødre var også landinspektører.

I forbindelse med udskiftningen af Them fik Wesenberg problemer med fastlæggelsen af ejerlavets yderskel ind mod Virklund. Bønderne kunne ikke enes her om, hvorfor landvæsenskommissionen måtte fastlægge skellet, som er nøje beskrevet i bogen.

Preben Hansen (findes ikke i Svend Balslevs fortegnelse): I bogen oplyses, at bondeskoven (del af Rye Nørreskov) af "landinspektør Preben Hansen og hans medhjælpere blev udlagt i 16 lodder fordelt på 12 skovskifter".

Ole Munch (1753-1823): Over bøndernes del i Rye Sønderkov "havde den kongelige landinspektør tegnet et kort. Sønderskoven var inddelt i 11 parceller".

I forbindelse med den komplicerede udskiftning af Rye bistod Ole Munch ovennævnte Andreas Haar. Ole Munch "var hurtig til at finde løsninger", hvilket jo er en god evne at besidde.

Christopher Nicolai Lindenhan (1741-1846): Var involveret i den komplicerede udskiftning af Rye.

I Vinding By tegnede Lindenhan i

1785 kortet, og delingsplanen udførtes af ovennævnte Andreas Haar.

Ditlev Svendsen (- 1806): Foretog 10 år efter udskiftningen af ager og eng udskiftningen af overdrevene i Rye mellem 15 ejere.

Søren Ravn (1761-1842): Måtte i 1821 til Rye for at udrede forholdene omkring græsningsret, som nogle husmænd var utilfredse med.

Knud Krag (underskriver sig i 1788 på et kort over "Rye Byes Skov" som Kongl. Landmaaler, men findes ikke i Svend Balslevs fortegnelse), Søren Sørensen (1762-1827) og Ditlev Svendsen (- 1806) er alle tre omtalt i teksten i forbindelse med gengivelse af kort fra KMS.

Jens Grouleff (1762-1818): praktiserede på Djursland, deltog i matrikuleringsarbejdet 1805-1818 og forestod udskiftningen af Salten By.

Henrik Kragh (findes ikke i Svend Balslevs fortegnelse): Var ejer af "Munkegården" i Vinding. Havde i slutningen af 1700-tallet sammen med bønderne "foretaget deres egen uautoriserede inddeling", som landvæsenkommissionen fandt "godt nok, som det var".

Efter udskiftningen af Vinding foretog Henrik Kragh en delvis opdeling af Vinding Skov. "Det var ikke en officiel opmåling, men en praktisk og anvendelig opdeling".

Om Kraghs ejendom hedder i det i bogen: "Længere mod nord og nord

for Sdr.Vissingvejen lå landmåler og selvejer Henrik Kraghs ejendom. Også han beholdt sin toft øst for Gaden, og indloden strakte sig mod øst ud til Heden".

Frederik Carl Jørgen Asmussen (1816-1891): Havde praksis på egnen (i Nimdrup) og forestod udskiftningen af Rye Sønderkov. Delingen af skoven var dog overdraget en jægermester og skovrider, som det tog et helt år at måle skoven op. Da vejret i marts 1870 blev til det, varskoede skovrideren Asmussen således i et brev: "Da nu Vejret synes at blive godt og den lange Vinter nu omsider vel maa ophøre saaledes at Forretninger i Skov og Mark kan foregaa".

Landinspektør Christensen har jeg ikke uden fornavn s nævnelse kunnet identificere. Han var i Vrads Herred medlem af en sandflugtskommission, som fra tre medlemmer efter forslag af professor Erik Nissen Viborg (1759-1822) i 1795 blev reduceret til et medlem, hvilket var en kraftig desavuering af landinspektør Christensen. Professor Viborg udarbejdede Sandflugtsforordningen af 19.september 1792.

Nogle få indvendinger

Efter at have nydt bogen ved mange timers læsning, er jeg fuld af beundring for det store arbejde, forfatteren har udført.

At samle oplysninger fra tingbøger, matriklen, folketællingslister, kirkebøger, brandtakseringsprotokoller m.m. om den enkelte ejendom, er imponerende.

Men der findes ingen roser uden torne. Jeg har også lidt indvendinger at gøre.

Det skæmmer bogen, at der ikke overalt skrives skøde- og panteprotokol, men flere gange skøde- og pantebrevsprotokol.

Lidt mere konsekvens bogen igen kunne jeg ønske mig, for eksempel ved overalt at skrive VSA for forfatterens anden bog "Vandmøllerne ved Salten Å" og overalt at anvende ordet "stjerneudskiftning" og ikke nu og da "stjerneudstykning".

Nutidige "Århus Stiftstidende" hed på den tid, bogen omhandler "Aarhus Stiftstidende".

Bogen kunne ikke læses uden opslag i ordbøger. Under læsningen skrev jeg sådanne ord op. Det blev til ca. 75. En forklarende ordliste ville være gavnlige.

Et par eksempler: mensal, modelbog, portionsbog, ørtug, knøg, bølge.

Bogen indeholder et godt personregister og et emneregister, hvor man overskueligt kan se, hvor man kan finde det, man søger, for eksempel: Udskiftning, træsko, teglværker, malerier og tegninger.

Jørgen Staunskjær

Palle Kousgaard: Mennesker og Landskab. De mange bønders land. Forlaget Vinden Vender. Rigt illustreret. 544 sider. 695 kr.